

учреждения министерств : С 8 сент. 1802 г. по 1809 г. включительно]. – 1858. – [2], 250, 45, [13] с., 3 л. табл.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ІІІ НУК імені адмірала Макарова.

Наукові інтереси: соціально-економічний та етнокультурний розвиток Південної України в кінці XVIII – на початку XX ст.

УДК 94(4)“0717/0741”

ІДЕОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ІКОНОБОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЛЬВА ІІІ ІСАВРА

Сергій МІЛЮТІН (Кіровоград)

У статті автор аналізує причини іконоборської політики Льва ІІІ Ісавра, доводячи, що головними причинами втручання імператора у церковне життя було прагнення до очищення християнства від шкідливих нашарувань язичницького та єретичного походження.

Ключові слова: ікона, іконоборство, єресь, церква, едикт, павликіани.

В статье автор анализирует причины иконоборческой политики Льва ІІІ Исавра, доказывая, что главной причиной вмешательства императора в церковную жизнь было желание очистить христианство от вредоносных идей языческого и еретического происхождения.

Ключевые слова: икона, иконоборчество, ересь, церковь, эдикт, павликиане.

In the article the author analyzes the reasons of iconoclastic Leo III Isaurian's policy, arguing that the main reason for the emperor's intervention in church life was the desire to clean up bad Christian pagan accretions and heretical origin.

Keywords: icon, iconoclasm, heresy, church, edict, Paulicians.

Протягом століть Візантійська імперія демонструвала стійкість перед обличчям ворога. Не в останню чергу заслуга в цьому належить інституту церкви. Ні для кого не секрет, яке місце займала релігія в житті людей тієї епохи. Християнство акумулювало в собі ту самобутність та самоідентифікацію, яка дозволяла ромеям не розчинитися у хвилях азіатських народів, які прибували із сходу.

Церковний та адміністративний апарат у Візантії перебували в симбіозі та доповнювали одне одного. Церква довгий час була тим об'єднуючим фактором, який не давав таким різним за етнічним та культурним складом народам, що населяли імперію розпастися на окремі територіально-політичні одиниці.

Періодично християнство у Візантії зіштовхувалося із різними ідейними нашаруваннями, котрі трансформувалися в інтелектуальні дебати, а іноді коли синоди та собори не могли розв'язати релігійні протиріччя переходили у відкриту військову боротьбу.

Іконоборство сколихнуло Візантію у VIII ст. і викликало між противниками та прихильниками вшанування ікон довгу інтелектуальну боротьбу, котра дуже швидко переросла в збройне протистояння. В історичній науці сформувалося ряд концепцій щодо природи іконоборства та причин, що викликали це соціокультурне явище, деякі із концепцій не витримали випробування часом і через слабку доказову базу покинули аннали канонічної історії, але і на сьогодні їх можна побачити в працях окремих істориків.

У статті автор ставить за мету проаналізувати причини, що спонукали Льва ІІІ Ісавра до видання іконоборського едикту, та визначити, яких практичних результатів прагнув досягнути імператор своїм втручанням у релігійні справи держави.

Аналіз історіографічної бази: інтерес для дослідження мають праці не тільки сучасних авторів таких, як В.М. Лур'є, Ф.В. Баранов, А.М. Величко, але й праці істориків дореволюційного періоду В.В. Болотов, Ф.І. Успенський, М.Е. Поснов та радянської доби – К.Н. Успенський, С.Д. Сказкін. Передусім це пояснюється тим, що кожна генерація істориків привносила в дослідження іконоборства нові концепції, котрі на сьогодні активно постулюються в історичній науці.

Незважаючи на гостру критику імператора Льва ІІІ Ісавра окремими сучасниками, зокрема Феофан Сповідник називав його антихристом, а Іоанн Дамаскін звинуватив у безбожності, більшість істориків позитивно оцінюють його особистість.

Немає ніяких сумнівів у тому, що Лев III був справжнім християнином, для якого інтереси церкви значили не менше ніж інтереси держави [3, с. 27].

Першого імператора серед іконоборців Льва III Ісавра менш за все можна вважати атеїстом навіть людиною байдужою до релігії. Він був релігійною людиною не менше ніж будь-який інший візантієць, свого часу також він не був містиком, як його намагаються презентувати деякі дослідники, а раціоналістом [10, с. 457]. Шарль Діллль зазначав, щодо імператорів ісаврійської династії: це були люди благочестиві, віруючі, освічені в богословському плані, які щиро турбувалися про очищення церкви від того, що здавалося їм ідолопоклонством [5, с. 58]. Імператори-іконоборці не були невіруючими чи раціоналістами, як їх називають окремі дослідники. Навпаки, вони мали тверді релігійні переконання й ставили собі за мету очистити релігію від штучних нашарувань, які з часом проникли в християнську церкву [2, с. 189].

Іконоборство від попередніх єретичних концепцій відрізняє проблематика богословського питання, у цьому разі його суть була зрозуміла звичайним людям, які не обтяжували себе богословськими теоріями, що у своїй перспективі повинно було викликати велике незадоволення серед широких народних мас [1, с. 582].

Специфіка нової ересі в порівнянні з попередніми була у відсутності будь-якої чітко сформованої іконоборської доктрини. Лише з плином часу необхідні аргументи, зібрані в єдину богословську доктрину, було презентовано на Сьомому вселенському соборі. Як наслідок, сучасники, а разом з тим і дослідники пізнішого періоду почали шукати в іконоборстві сліди свідомого іноземного впливу [3, с. 29].

Слід відзначити, що іконоборство, як історичне явище з'явилося не в VIII ст., а набагато раніше [3, с. 28]. Відразу, як у IV ст. християнство отримало статус офіційної державної релігії, приміщення церкви почало прикрашатися іконами. Церковний історик IV ст. Євсевій Кесарійський називає вшанування ікон, зображення апостолів та богоматері "язичницьким звичаєм" [2, с. 187].

У період становлення християнської церкви сакральні зображення відігравали символічний характер, але в IV–V ст. спостерігається перехід до історичної іконографії. Зріст популярності використання в обрядовості ікон викликав значні протести, вони особливо посилювалися у випадках коли вшанування образів набувало рис ідолопоклонства та супроводжувалося містичними забобонами [10, с. 455].

На початку V ст. починає формуватися специфічно-християнська мова священних зображень, а разом і з нею, відповідно культ ікон, початок поширення якого не викликав радикального спротиву церкви, окрім аскетично настроєних монахів чи представників платонізму [6, с. 412].

На заході можна знайти приклади ворожого ставлення до вшанування ікон. Зокрема постановою Ельвірського собору зазначалося: "Прийнято, щоб живопису в церквах не було, щоб не слугувало предметом поклоніння те, що зображується на стінах" [10, с. 456].

Серед прикладів у Західній Європі інтерес для дослідників являє собою лист папи римського Григорія I Великого до марсельського єпископа, котрий наказав у підзвітних йому церквах розбити й викинути всі ікони. Папа, похваливши його за ентузіазм, заявив те, що створене людською рукою, не може бути предметом для поклоніння, разом з тим критикував єпископа за те, що він розбив ікони, позбавивши людей історичної освіти, людей неграмотних, "які, дивлячись деякою мірою на стіни, могли прочитати те, чого вони не мають змоги прочитати в рукописах". В іншому листі, адресованому тому ж єпископу, Григорій I писав: "За те, що ти заборонив вшановувати ікони, ми тебе хвалимо, а за те, що розбив, засуджуємо... Одна справа поклонятися картині, інша справа за допомогою картини пізнавати те, чому повинен поклонятися" [2, с. 188].

У VI ст. вшанування ікон стає загальноприйнятною практикою навіть у середовищі монахів. Кількість ікон зросла в багато разів, а головне вони починають займати одне з найвагоміших місць у народному богослужінні: окремі ікони приваблюють до себе паломників, що швидко викликає поширення розповідей про їхні цілющі властивості [6, с. 413].

Поклоніння іконам поширилося разом з поклонінням святим і стало звичним у східній церкві до того, що апологетам християнства стало важко захищатися від звинувачень в ідолопоклонстві, які проти них висували не тільки іудеї, але й прихильники ісламу. Зображення зайняли у свідомості греків те місце на яке грубі західні народи поставили вшанування реліквій. Образи відігравали роль святих, яких уявляли віруючі. Розповідалися

фантастичні історії про чудотворну силу ікон. Усі ці крайнощі неодмінно повинні були викликати реакцію [13, с. 284].

Тим часом, вшанування ікон у Візантії досягло великих масштабів. Іконами із зображенням Ісуса Христа, Богоматері, святих та популярних біблійних сцен рясно прикрашали стіни храмів. Зображення в церквах являли собою мозаїку, фреску або різьбу на слонової кістці, дереві чи бронзі. Невеликі зображення знаходили відображення в рукописах – мініатюрах. Особливо шанувалися так звані нерукотворні ікони, зроблені за переконаннями віруючих без утручання людини та наділені чудотворною силою. Ікона масово проникає в домашній побут: інколи ікони святих обиралися в якості вихователів дітей; виткані зображення святих прикрашали парадні костюми візантійської аристократії. Є відомості, що тога одного із сенаторів була виткана зображеннями із Нового завіту та ілюструвала життєвий шлях Ісуса Христа. Часто люди сприймали поклоніння іконам занадто буквально, поклонялися не тому образу, що зображала ікона, а самій іконі [2, с. 189].

Вшанування ікон вже давно викликало занепокоєння частини духовенства, яка мотивувала свій погляд на основі біблійної заборони зображати Бога. У той же час поклоніння іконам отримало мовчазну згоду із боку правлячої церковної еліти. Крім того, набув великої популярності культ богоматері, оскільки вважалося, що саме вона захищала місто в критичні моменти. Цей культ отримав вираження в численних процесіях вулицями Константинополя, під час яких прихожани поклонялися іконі Пресвятої діви. Тим паче, Лев III, який був дуже набожною людиною, відразу зробив висновок, що цей культ набуває загрозливих форм [14, с. 71].

Виступ Льва III Ісавра проти вшанування ікон викликав велику кризу, яка накладає свій відбиток на всю епоху та більше ніж на століття перетворює імперію на арену жорстокої боротьби. Ця криза довго наближалася. Те, що вона набула форму дискурсу навколо ікон було обумовлено особливим символічним значенням, яке за візантійськими мірками було притаманне іконам.

У грецькій церкві вшанування зображень святих отримувало все більше поширення в останні століття, особливо після правління Юстиніана та стало одним із основних виявів візантійського благочестя [9, с. 218]. Збереглися свідчення, що доволі часто іконам приписували магічні та цілющі властивості, із них здирали фарбу та використовували разом із святими дарами [3, с. 28].

Є свідчення, що іконоборський рух в імперії був настільки сильним, що в самій столиці 713 р. імператор Філіппік ледь не видав спеціальний едикт про заборону ікон. Немає нічого дивного в тому, що частина духовенства виступила з критикою вшанування ікон, інколи переходячи межу й тим самим заперечуючи ікони як об'єкти християнського поклоніння [3, с. 28].

Можна зробити висновок: імператори-іконоборці діяли не за своїми особистими чи династичними мотивами, а після виваженого й глибокого аналізу, з повним розумінням суспільних потреб [2, с. 185]. Аргументи єпископів-іконоборців мали на імператора значний вплив, але схиляючись до їхньої аргументації, він діяв обережно, не бажаючи форсувати події [3, с. 35].

Історики одноставно погоджуються тільки стосовно однієї причини, що викликала рішення імператора щодо заборони вшанування ікон, це природний катаклізм, що відбувся 726 року. А.М. Величко стверджує, зовнішньою причиною, що підштовхнула імператора оголосити заборону ікон, стало страшне виверження вулкана 726 р., в результаті якого в Критському морі виріс цілий острів. Імператора переконали буцімто це нещастя є знаком Божим, який прогнівався на візантійців за спотворення “істинної” віри. Саме після цього імператор відкрито підтримав ініціативу азійських єпископів-іконоборців, здійснивши перші кроки в напрямку заборони ікон [3, с. 35]. Землетрус, який стався на Санторіне та його руйнівні наслідки привели до переконання про наявність Божого гніву. Імператор свято вірив у Божу справедливість та все частіше задавався питанням, що в релігійній практиці візантійців могло розгнівати Бога [14, с. 71]. Це відбулося в часи Льва богоборця, який трактуючи гнів Божий на свою користь, розпочав найбільшу війну проти святих ікон [12, с. 218].

Жодна гіпотеза щодо походження іконоборських ідей у Візантії не викликала в історичній науці таких дискусій, як гіпотеза стосовно його ісламського коріння.

Найбільш плідним апологетом цієї гіпотези у вітчизняній історіографії був Г.О. Острогорський. У своїх працях він наголошував: тільки контакти з арабським світом відродили забуту неприязнь до вшанування ікон. Ворожа світогляд прихильників вшанування ікон ідея Льва III незабаром почала зводити коріння іконоборської політики імператора до іудейського та ісламського впливів. Та обставина, що Лев III переслідував іудеїв та змушував їх насильницькими методами до прийняття християнства, тим не менше не виключає можливості впливу з боку іудаїзму, з його суворою заборонаю на зображення, так само, як і боротьба проти арабів не доводить відсутності впливу на імператора арабської культури. Гоніння на іудеїв за правління Льва III – одне із порівняно рідкісних переслідувань у візантійській історії, імовірно можна трактувати, як посилення іудейського впливу; у візантійській богословській літературі з VII ст., як відомо з'являються у великій кількості полемічні твори, що мають справу з іудейськими нападами на християнство. Набагато більше значення при цьому мають арабофільські настрої імператора, котрого сучасники називали мусульманофілом. Араби впродовж декількох десятиліть невпинної збройної боротьби, що проходила на території Малої Азії, принесли у Візантію не тільки війну, але й свою культуру, а разом з нею специфічну відразу до антропологічних зображень [9, с. 220].

Таким чином, іконоборство народилося у східних землях імперії від своєрідного симбіозу прагнень до чистої духовності християнської релігії з ученням вороже налаштованих стосовно вшанування ікон сектантів, а також під впливом нехристиянських релігій: іудаїзму та особливо ісламу [9, с. 221].

Гіпотезу про ісламське походження іконоборства підтримував також Ф. І. Успенський. у будь-якому разі, прізвисько “мусульманствующий”, присвоєне Льву III Ісавру сучасниками, повинно мати під собою пояснення не в його зовнішній політиці, котра завдала мусульманам значної шкоди, а в його настроях та в характерних переконаннях [11, с. 578].

Роль ісламу також не відкидав Ф. Шафф: Прихильники іконоборства від початку до кінця спиралися на другу заповідь у тому суровому сенсі в якому її розуміли іудеї та перші християни. Цю теорію суттєво посилили мусульмани, які подібно до іудеїв звинувачували християн у великому гріху, ідолопоклонстві та завоювали Сирію, Палестину та Єгипет, незважаючи на наявність у цих землях святих образів, котрі як очікувалося повинні були чудодійним чином втрутитися та врятувати й захистити ці території [13, с. 282].

Як зауважив А.А. Васильєв, історики часто у своїх дослідженнях згадують, буцімто арабський халіф Іазід II за три роки до едикту імператора Льва видав у своїй державі указ, який вимагав знищення ікон у церквах своїх християнських підданих, але багатьма вченими ця історична подія піддається сумніву [2, с. 188]. Сам Васильєв щодо впливу ісламу на іконоборську політику імператора Льва III не дає чіткої відповіді.

Противники цієї гіпотези звертають увагу на те, що копіювання та наслідування мусульманським прикладам було б дуже поганою політичною програмою з боку імператора, головне завдання якого була оборона кордонів власної держави від арабського воїнства. Місіонерські розрахунки також не можна вважати першопричиною іконоборської політики Льва III. Відомо, що мусульманам хрест був таким же ненависним не менше ікон, а від хреста й поклоніння йому іконоборці ніколи не відхрещувалися [1, с. 583].

Імператор Лев III був передусім мужнім борцем проти арабської експансії і навряд чи міг копіювати мусульманську політику стосовно святих ікон [3, с. 31].

Гіпотеза щодо впливу на іконоборство християнських сект, які були доволі численними на сході імперії, звідки був родом сам імператор здається більш реальною. Як відомо деякі радикально налаштовані монофізити заперечували вшанування святих ікон, крім того, так звані фантазіасты чи афтартодокеди, прихильники вчення Юліана Галікарнаського, а особливо павликіани, не допускали вшанування будь-яких святих образів. Вплив сект, потрібно вважати одним із найголовніших факторів, що вплинули на зародження іконоборських ідей у середовищі малоазійських єпископів. Як відомо декілька малоазійських кліриків познайомили імператора Льва III із цією доктриною та наполегливо переконували його відродити “істинну” віру [3, с. 31].

У свою чергу Ф.І. Успенський наголошував: усі історичні джерела локалізують місце зародження іконоборських ідей на території Фрігії [11, с. 579].

Як відомо для східного мистецтва, зокрема сирійського й частково серед коптського спостерігається ворожість стосовно зображення антропоморфних фігур, обмежуючись

символічним орнаментом [10, с. 455]. Але той же М. Поснов скептично оцінював вплив еретиків на ідеологію іконоборства. Гіпотеза, що Лев III Ісавр міг запозичити іконоборські ідеї в середовищі еретиків – монтаністів, новаціан, павликіан та інших східних сект і перенести їх в ідеологію панівної церкви – заперечується простим фактом, що подібні запозичення не мали місця й просто неможливі самі-собой: ставлення до іновірців та еретиків було негативним [10, с. 456].

Апологет мусульманського походження ідей іконоборства сербський історик російського походження Г.О. Острогорський також не заперечував впливу еретиків на рішення Льва III, хоча вважав його не таким сильним, як вплив ісламської культури.

Слід зауважити, що навіть у церковному середовищі були присутні іконоборські настрої відповідно до яких християнство, як винятково духовна релігія не допускала вшанування ікон. Особливо сильно такі настрої були в східних провінціях імперії де на той час продовжували існувати залишки монофізицтва та поширювалася павликіанська ересь [9, с. 220].

Ряд дослідників, а особливо Г. Шварцлозе убачали в іконоборській політиці імператора релігійні та політичні інтереси передусім з переважанням останніх; бажаючи бути повновладним правителем у всіх сторонах життя імперії, Лев III надіявся за допомогою заборони вшанування ікон вирвати народ з-під сильної влади церкви, для якої ікони слугували однією із найголовніших сторін впливу й таким чином мати можливість правити над об'єднаним в релігійному плані народом. Отже релігійне життя держави повинно було підпорядковуватися іконоборській політиці імператора [2, с. 186].

Інколи дослідники пов'язують політичний мотив з бажанням імператора Льва III повернути старі політичні позиції, котрі були втрачені в роки придворних переворотів та як наслідок девальвації імператорської влади. Дійсно як відомо, за часів правління імператорів Анастасія II та Феодосія III значна кількість кліриків увійшла до складу політичної еліти імперії зайнявши високі посади [3, с. 33].

Вважаючи свій статус візантійського імператора, поставленого Богом для управління державою, Лев III не терпів паралельної влади. Однак ледве можливо, що імператор міг мислити настільки секулярними категоріями. Важко уявити, що в умовах війни з арабами, тяжкої ситуації в Італії, необхідності практично на ходу реформувати державне управління і відновлювати народне господарство, Лев III міг задумати реформування церкви [3, с. 34].

Як відомо візантійські імператори взагалі намагалися ініціативно не втручатися у сферу віровчення, якщо їх до цього не підштовхували об'єктивні обставини.

К.Н. Успенський убачав у іконоборській політиці ісаврійської династії економічні мотиви й намагався перевести увагу з іконоборства на політику уряду проти посилення та зростання впливу монастирського землеволодіння. Він зауважував: "Як ми побачимо внаслідок, виступу уряду Льва III із самого початку в своїй основі іконоборство було спрямоване проти монастирів, котрі зайняли в імперії в VIII ст. нетипово високе становище. Воно не мало у своїй основі релігійного характеру. Але монахи, котрі були носіями монастирського феодалізму і зазнавали утисків від центральної влади, були надзвичайно зацікавлені, щоб перетягнути справу у богословську площину, намагаючись таким чином знайти в діяльності уряду боговідступництво та ересь, щоб дискредитувати імператора та підірвати до нього довіру із боку суспільства" [2, с. 186].

Спроба частково обмежити право церкви на придбання земельних угідь, які передавалися третім особам за фіктивними договорами та інші правопорушення, що з цього виникали, була здійснена ще імператором Маврікієм. Але під впливом протестів столичного кліру й незадоволення імператором папи римського Григорія I, він був змушений відмовитися від цієї ідеї [3, с. 32].

Безумовно, конфіскація монастирських земель у непокірних імператорській волі монастирів мала місце. Проте це були поодинокі випадки, які не дають підстав говорити про систематичні спроби секуляризації церковного майна. Навпаки під час полеміки із своїми опонентами, противники вшанування ікон наголошують, про те, що монахи весь свій час присвячують не пастирській діяльності, а обробці монастирських земельних наділів. Крім того, значна частина монастирських володінь у Малій Азії та на Балканах перебувала в розорених війною місцевостях й уряд Льва III не знав, що робити з великими площами необробленої землі.

Достатньо нагадати, що боротьба імператорів ісаврійської династії проти монастирів почалася значно пізніше – уже в роки правління Костянтина V [3, с. 31].

Можна зробити висновок, що головним мотивом іконоборського едикту Льва III Ісавра стало посилення шкідливих нашарувань у середині християнської обрядовості та богослужіння, псевдо канонічність забобонів та язичницьких елементів загрожували ідеологічній базі християнської релігії та впливало деструктивно на саме суспільство.

Гіпотеза щодо ісламського впливу на ідеологічне коріння іконоборської політики Льва III страждає слабкою доказовою базою, апологети цієї гіпотези оперують тим, що халіф Іязід II увів у своїй державі іконоборський едикт, але ряд сучасних істориків ставить під сумнів цю подію, а вплив ісламського світу на особистість Льва III існує тільки в уяві окремих дослідників.

Що стосується впливу еретичних сект, то безпосередньо на імператора прямого впливу вони не мали, але опосередкований вплив легко простежується в лояльності Льва III стосовно окремих представників малоазійських єпископів, котрі підтримували тісні зв'язки із павликіанами. Але не варто перебільшувати вплив павликіан чи монофізитів на імператора, зокрема монофізити мали вплив лише на вузьку групу віруючих в окремих регіонах імперії, а павликіани досягнуть піку свого впливу вже після смерті Льва III.

Іконоборська політика Льва III не ставила за мету, секуляризувати суспільне життя. Автори, що підтримували цю ідею, трактували минуле через призму сучасності, а не через принципи об'єктивності. Крім того, Лев III не ставив за мету позбавити монастир землі, бо розумів відсутність економічної доцільності цього авантюрного кроку. А головне боротьба проти монастирів, як вияв іконоборської реакції не відповідає, хронологічним рамкам правління Льва III Ісавра.

Хоча іконоборство, як ідейно-інтелектуальний рух у Візантії зазнав поразки, боротьба між іконоборцями та прихильниками вшанування ікон не пройшла безслідно, вона досягла головної мети, яку перед собою ставив Лев III, – очищення християнського віровчення від найбільш невластивих йому язичницьких нашарувань та забобонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Болотов В. В. История Церкви в период Вселенских Соборов. / В. В. Болотов. – М.: ПОКОЛЕНИЕ, 2007 – 720 с.
- 2 Васильев А. А. История Византийской империи Т 1. / А. А. Васильев. –СПб.: Алтейя, 2010. – 510 с.
- 3 Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III. / А. М. Величко. – М.: Вече, 2012 – 416 с.
- 4 Дашков С. Б. Императоры Византии. / С. Б. Дашков. – М.: Красная площадь, 1995 – 395 с.
- 5 Диль Ш. История Византийской империи. / Ш. Диль – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948 – 158 с.
- 6 Лурье В. М. История Византийской философии. / В. М. Лурье. –СПб.: Аxioma, 2006 – 553 с.
- 7 Норвич Д. История Византии. / Д. Норвич. – М.: АСТ, 2010 – 542 с.
- 8 Осокин Н. А. История средних веков. / Н. А. Осокин. – М.: АСТ, 2008 – 672 с.
- 9 Острогорский Г. А. История Византийского государства. / Г. А. Острогорский. – М.: Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.
- 10 Поснов М. Э. История Христианской Церкви. / М. Э. Поснов. – Брюссель.: La vie aves Dieu, 1994. – 614 с.
- 11 Успенский Ф. И. История Византийской империи. Становление. Смуга. Македонская династия. / Ф. И. Успенский. – М.: Астрель, 2011 – 1120 с.
- 12 Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта. / Византиец Феофан. – Рязань.: Богослов, 2005 – 347 с.
- 13 Шафф Ф. История христианской церкви. Средневековое христианство 590 – 1073 г. по Р.Х. / Ф. Шафф. – СПб.: БИБЛИЯ ДЛЯ ВСЕХ, 2008. – 511 с.
- 14 Шейнэ Ж.К. История Византии. / Ж. К. Шейнэ. – М.: АСТ, 2006. – 158 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мілютін Сергій Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: військова та політична історія Західної Європи, медієвістика.